

הלילה כחורבה

✧ שירה שיננזון ✧

במהלך שנת הלימודים עסקנו בשני עניינים מרכזיים – קריאת שמע ותפילה. השוואה בין דיני קריאת שמע לבין דיני תפילה מסייעת לחדד את ההבדלים המהותיים בין שתי הפעולות, שלנו נראות צמודות – חלק מאותו בלוק של 'שחרית' ו'ערבית'. ברצוני להתמקד בנושא אחד, שבו אפילו ההבדלים הסגנוניים מאותתים לנו על ייחודיות: בעוד שזמני התפילות מתוארים באופן טכני מאוד ובצמידות לזמני הקרבת הקורבנות, זמני קריאת שמע מתוארים בעזרת דימויים שונים – משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתם, זמן סעודת העני ועוד.

תוך כדי הדיון בזמני קריאת שמע של ערבית, מתוך ההקשר של שאגות ה' במשמרות הלילה,¹ מספר רבי יוסי על מעשה שאירע לו כאשר נכנס להתפלל בחורבה. בסוף מעשה זה, מובאת ברייתא המנמקת בשלושה נימוקים מדוע אל לו לאדם להיכנס לחורבה:

תנו רבנן מפני שלשה דברים אין נכנסין לחורבה מפני חשד מפני המפולת ומפני המזיקין.²

סדר הדברים כפי שפורשת אותם הגמרא, אינו מעורר שאלה מיוחדת. בין מקטע למקטע – זמני קריאת שמע של מעריב, משמרות הלילה והחורבה – יש קשר הגיוני, ואין קושיה מיוחדת שיש לנמק כדי להבין אותו. אולם אני רוצה להציע קריאה נוספת, כזו שתשפוך אור על הדרך שבה התנאים והאמוראים את תפקידה של קריאת שמע של מעריב. כדי לעשות זאת, אנסה לסכם את זמני קריאת שמע של ערבית כפי שהם מוזכרים בגמרא.

האפשרות הראשונה, המוזכרת כבר במשנה, היא 'משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן'. לכאורה, דימוי זה מערער את ההפרדה שאני מנסה לערוך בין זמני התפילה לזמני קריאת שמע – הרי זמן אכילת תרומה מקובע, כמו הקורבנות, בעבודת המקדש. אולם הגמרא מסבירה כי דימוי זה נעשה על מנת ללמד הלכה הנוהגת במקדש, ולא כדי לתאר את זמן קריאת שמע:

'אמר מר משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן. מכדי כהנים אימת קא אכלי תרומה משעת צאת הכוכבים לתני משעת צאת הכוכבים. מלתא אגב אורחיה קמשמע לן כהנים אימת קא אכלי בתרומה משעת צאת הכוכבים'.³

1 בבלי, ברכות ג ע"א.

2 שם.

3 בבלי, ברכות ב ע"א.

כלומר, כאשר המשנה אומרת 'משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן', היא אומרת למעשה 'מצאת הכוכבים'. אם כן, נגדיר, את צאת הכוכבים כאפשרות ראשונה לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית.

בהמשך הסוגיה, הגמרא מביאה מספר ברייתות נוספות הסותרות לכאורה את המשנה ואחת את השנייה. אביא את המהלך במלואו לשם הנוחות:

אמר מר משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן ורמינהו מאימתי קורין את שמע בערבין משהעני נכנס לאכול פתו במלח עד שעה שעומד ליפטר מתוך סעודתו. סיפא ודאי פליגא אמתניתין. רישא מי לימא פליגי אמתני'. לא עני וכהן חד שיעורא הוא. ורמינהו מאימתי מתחילין לקרות ק"ש בערבית משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות דברי ר"מ וחכמים אומרים משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן סימן לדבר צאת הכוכבים. ואע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר שנאמר (נחמיה ד, טו) ואנחנו עושים במלאכה וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים ואומר (נחמיה ד, טז) והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה מאי ואומר וכי תימא מכי ערבא שמשא ליליא הוא ואינהו דמחשכי ומקדמי ת"ש והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה קא סלקא דעתך דעני ובני אדם חד שעורא הוא ואי אמרת עני וכהן חד שעורא הוא חכמים היינו רבי מאיר אלא שמע מינה עני שעורא לחוד וכהן שעורא לחוד לא עני וכהן חד שעורא הוא ועני ובני אדם לאו חד שעורא הוא. ועני וכהן חד שעורא הוא ורמינהו מאימתי מתחילין לקרות שמע בערבין משעה שקדש היום בערבי שבתות דברי ר' אליעזר רבי יהושע אומר משעה שהכהנים מטוהרים לאכול בתרומתן רבי מאיר אומר משעה שהכהנים טובלין לאכול בתרומתן אמר לו ר' יהודה והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים ר' חנינא אומר משעה שעני נכנס לאכול פתו במלח ר' אחאי ואמרי לה ר' אחא אומר משעה שרוב בני אדם נכנסין להסב. ואי אמרת עני וכהן חד שעורא הוא ר' חנינא היינו ר' יהושע אלא לאו שמע מינה שעורא דעני לחוד ושעורא דכהן לחוד שמע מינה.⁴

אנסה לחלץ, מתוך דיון הגמרא ומסקנותיה, את השיעורים לקריאת שמע של ערבית:

- « משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתם (צאת הכוכבים).
- « משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח (עד שעה שעומד ליפטר מתוך סעודתו).
- « משעה שבני אדם נכנסים לאכול פתם בערבי שבתות.
- « משעה שהכהנים זכאים לאכול בתרומתם (צאת הכוכבים).
- « משעה שקדש היום בערבי שבתות.

« משעה שהכוהנים מטוהרים לאכול בתרומתם.

« משעה שהכוהנים טובלים לאכול בתרומתם.

« משעה שרוב בני אדם נכנסים להסב.

בהתאם למסקנות הגמרא בנוגע לשוני בין שיעורים אלה, אנסה לכנס אותם: על אף שהגמרא אינה מדייקת באופן מוחלט שכל פעם שמוזכר ההקשר בין כוהנים לאכילת תרומה הכוונה היא לאותו זמן, הרי שבאופן רציף הגמרא מתייחסת לכולם במונח זהה 'שיעור כוהן'. בצירוף עם ההקבלה המפורשת בין 'נכנסים' ל'זכאים', שמאחורי שתייהן עומד בפירוש 'צאת הכוכבים', אכנס את שאר הזמנים המתייחסים לכוהנים ולתרומה לשיעור זה.

« צאת הכוכבים: משעה שהכוהנים נכנסים לאכול בתרומתם, משעה שהכוהנים זכאים לאכול בתרומתם (ושאר הקישורים בין כוהנים לתרומה).

« משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח.

« משעה שבני אדם נכנסים לאכול פיתם בערבי שבתות.

« משעה שקדש היום בערבי שבתות.

« משעה שרוב בני אדם נכנסים להסב.

אניח כרגע בצד את השיעורים המתייחסים לשבת (קידוש היום, סעודת שבת) כאקדח שמונח על השולחן בנימוס במהלך המערכה הראשונה, ואתייחס לשלושת השיעורים הנותרים: צאת הכוכבים, זמן סעודתו של עני וזמן סעודתם של רוב האנשים. כעת ננסה לעמוד על ההבדל בין שיעורים אלה:

'צאת הכוכבים': משעה שהכוהנים נכנסים לאכול בתרומתן, משעה שהכוהנים זכאים לאכול בתרומתן (ושאר הקישורים בין כוהנים לתרומה).

כפי שנכתב לעיל, המונח המשמש במשנה הוא 'זמן אכילת תרומה לכוהנים'. הגמרא מקשה מייד: הרי זמן אכילת תרומה הוא מצאת הכוכבים; אם כן, מדוע המשנה לא נקטה בזמן 'צאת הכוכבים'? על כך משיבה הגמרא שמאזכור זה נלמדת הלכה. לפיכך, הזמן הרלוונטי לקריאת שמע הוא לא זמן אכילת תרומה דווקא, אלא צאת הכוכבים.

'משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח':

מפרש רש"י: 'משהעני – שאין לו נר להדליק בסעודתו'.⁵ אומנם יש ויכוח בין המפרשים בנוגע לזמן המדויק שבו עני נכנס לאכול את פיתו, האם הכוונה לזמן מוקדם או מאוחר – ויכוח שנובע מהקושי ליישב בין המשנה ובין הברייתות השונות – אולם בפשטות, כפי שרש"י מתאר, ייחודה של סעודת העני לעומת סעודת רוב בני אדם היא שלעני אין כסף

להדליק נר שיאיר בסעודתו, ולכן הזמן הקובע לסעודתו הוא כל עוד יש אור בחוץ. זמן שבו עני עומד ליפטר מתוך סעודתו הוא הזמן שבו יורד החושך.

'משעה שרוב בני אדם נכנסין להסב':

ריטב"א מפרש כי שעה שרוב בני אדם נכנסים להסב היא 'פירוש זה השיעור מאוחר לכולן כלומר משעה שרוב בני אדם נכנסין מן השוק שספרו זה עם זה'.⁶ כלומר, בזמן שהמרחב הציבורי כבר לא פעיל ושוקק חיים. רש"י מסביר שיש המפרשים שיעור זה בימות החול ויש המפרשים אותו בשבת.⁷ בתגובה, רשב"א כותב כי:

'פירש רש"י ז"ל: אית דאמרי בחול ואית דאמרי בשבת. ובודאי משמע כפירוש הראשון, דהא כיון דאסיקנא הכא דשיעורא דעני לחוד ודכהן לחוד, מסתמא נראה דהדרין למאי דסבירא לו מעיקרא דעני ובני אדם בערבי שבתות חד שיעורא אית להו, וכיון שכן רבי אחאי היינו ר' חנינא, אלא דמשעה שבני אדם נכנסין להסב בימות החול קאמר והם מתאחרים יותר'.⁸

היינו, על כורחנו עלינו לפרש ש'שעה שרוב בני אדם נכנסים להסב' מוסבת על ימות החול, כיוון שבשבת לא אמור להיות הבדל בין העני לבין העשיר בזמן תחילת הסעודה.⁹ שעה שרוב בני האדם נכנסים להסב היא שעת סיום המסחר, כאשר אנשים עוברים מהמרחב הציבורי למרחב הפרטי.¹⁰

קעת נפנה להסביר את שלוש הסיבות שבגינן לא נכנסים לחורבה:

'מפני החשד':

פירש רש"י: 'מפני חשד – שלא יאמרו זונה מוכנת לו שם'.¹¹

אכן, לפי הפשט, 'חשד' הוא חשד לשמו הטוב של האדם הנובע מכך שנכנס למקום נסתר, פרטי, סמוי מעיני הציבור. סכנת החשד נובעת מהבידוד, ומהותה של החורבה כאקס-טריטוריה ציבורית.

6 ריטב"א על בבלי ברכות ב' ע"ב, ד"ה 'ר' יהודה אומר וכו' ר' אחא אומר משעה שרוב בני אדם נכנסין להסב'.

7 רש"י על בבלי ברכות ב' ע"ב, ד"ה 'נכנסין להסב'.

8 רשב"א על בבלי ברכות ב' ע"ב, ד"ה 'רבי אחאי ואמרי לה רבי אחא אומר, משעה שבני אדם נכנסים להסב'.

9 כאשר בשבת, כמוכן, הגמרא מחייבת הדלקת נר גם לעני, וממצבת אותה כעדיפה על כוס יין לקידוש במידה ויש כסף רק לאחד מהם, עיינו בבבלי, שבת כג ע"ב.

10 אומנם היום קשה לנו להבין את זה קונספטואלית, כיוון שאנשים בימינו מסבים רבות מחוץ לבית במסעדות, בתי קפה וכו'. אולם אנו מתייחסים למצב בו קיימים שני מרחבים – המרחב הציבורי בו מתרחשים המסחר, עבודת החקלאות ואף לימוד התורה, לבין המרחב הפרטי בו אוכלים וישנים.

11 רש"י על ברכות בבלי ג' ע"א, דיבור המתחיל 'מפני חשד', וכן אתה מוצא בבבלי, כתובות יג ע"ב, שחורבה מקבילה ל'נסתרה' היינו ייחד, המקים חזקת בעילה.

'מפני המפולת':

גם כאן הפשט ברור, וכפי שתיאר רש"י: 'ומפני המפולת – שחומת החורבה רעועה ומסוכן הוא פן תפול החומה עליו'.¹² חורבה, מעצם היותה חורבה, גורמת סכנה פיזית משום שהמבנה אינו בטוח או יציב, ויכול להתמוטט על יושביו בכל רגע.

'מפני המזיקין':

מזיקים, לעומת זאת, מסתוריים הרבה יותר. באופן אינטואיטיבי אנחנו מתרגמים 'מזיקים' ל'שדים', אולם למעשה המציאות מורכבת הרבה יותר. לא זו בלבד שקשה עד בלתי-אפשרי למצוא את מקורה של המילה 'שדים', שצברה שכבות גיאולוגיות של פרשנות משתנה,¹³ דייל מרטין במאמרו מנתח את מושגי ה'שדים' וה'מלאכים' באמצעות השוואה של מונחי המקור בתנ"ך לתרגומם ביוונית.¹⁴ מרטין מראה כי מילים כמו 'שדים', 'מזיקים', 'שעירים', 'קטב', ואפילו 'גד', ושאר מונחים החל משמות מחלות¹⁵ ועד לאלילים, תורגמו למילה היוונית "Daimon". בהקשר זה יש לציין, כפי שמתאר מרטין, שה'דיימון' היווני אינו הדמון שאנחנו מכירים מהספרות הנוצרית: בתפיסה הפילוסופית שימשו הדיימונים כמעין יצורי ביניים המתווכים בין האלים לבני האדם ויצורים טובים (או למצער ניטרליים), אולם בתפיסה הפופולרית נטו לקרוא לכל ישות בעלת אופי אלוהי 'דיימון'. הדיימונים יכלו להיות גם נשמות המתים המעניקות הדרכה, או לגרום נזק ומחלות; למעשה, האנשים הקריבו קורבנות לדיימונים על מנת לרצותם.

במפתיע, דווקא המילה 'מלאך' לא תורגמה למילה היוונית 'דיימון', על אף שלכאורה קווי ההשקה בין שני המושגים רבים – גם מלאכים מתווכים בין אלוקים לאדם, ממונים ושולטים על אומות, ומביאים ברכה או הרס בהתאם לרצון האלוקי. מרטין מעלה שתי סברות: האחת כי המילה 'דיימון' הייתה קשורה קשר הזוק לכיתות אליליות הכוללות קורבנות, והמתרגמים לא רצו לכנות כך את משרתי הא-ל. השנייה היא כי בשל התפיסה הפופולרית ביוון של 'דיימון' כישות אלוהית כשלעצמה, שסוגדים לה באמצעות קורבנות באופן עצמאי, המתרגמים לא רצו להכניס את האלהת המלאכים לתפיסה היהודית. במקום זה, המתרגמים נתנו למלאכים מונח חדש וכך נוצרה הבחנה בין שתי קטגוריות: 'דיימונים', הכוללים מנעד רחב מאוד של יצורים ומזוהים עם רוע, אלילות או סכנה, ו'מלאכים' המשרתים את אלוקים ומתווכים בינו לבין בני האדם.

אם כן, לא פלא, שהמושגים 'מזיקין' ו'שדים' בגמרא משמשים כמה פונקציות בערבוביה, עם השקה לעולמם של המלאכים. במסכת חגיגה אף יוחסו לשדים מאפיינים פיזיולוגיים:

12 ש.ם.

13 עיינו למשל במאמרו של הנריק פריי:

Frey-Anthes, H. (2008). Concepts of "Demons" in Ancient Israel. *Die Welt Des Orients*, 38, 38-52. <http://www.jstor.org/stable/25684138>

Martin, D. B. (2010). When Did Angels Become Demons? *Journal of Biblical Literature*, 129(4), 657-677

15 הערה 7 לעיל, עמ' 41-42.

ת"ר ששה דברים נאמרו בשדים שלשה כמלאכי השרת ושלושה כבני אדם שלשה כמלאכי השרת יש להם כנפים כמלאכי השרת וטסין מסוף העולם ועד סופו כמלאכי השרת ויודעין מה שעתיד להיות כמלאכי השרת יודעין ס"ד אלא שומעין מאחורי הפרגוד כמלאכי השרת ושלושה כבני אדם אוכלין ושותין כבני אדם פרין ורבין כבני אדם ומתים כבני אדם.¹⁶

בעוד במקורות רבים מצוין שמזיקים אחראים למחלות וסכנות שונות,¹⁷ השדים מתוארים כמושא לעבודת אלילים, כפי שכתוב בספר ויקרא:

וְלֹא־יִזְבְּחוּ עוֹד אֶת־זִבְחֵיהֶם לְשַׁעִירִם אֲשֶׁר הֵם זֵנִים אַחֲרֵיהֶם חֻקַּת עוֹלָם תִּהְיֶה־זֹאת לָהֶם לְדֹרֹתָם.¹⁸

על כך פירשו האבן עזרא, מלבי"ם, רמב"ן, רש"י ועוד שהכוונה ב'שעירים' היא ל'שדים',¹⁹ ובהתאם למחקרו של מרטין אותו תיארתו מקודם.

עם זאת, הרמב"ם נקט בדרך פרשנית שונה בתכלית, לפיה הלכות שקבעו חז"ל בשל חשש ממזיקים מקבלות הסבר טבעי לחלוטין. לדוגמה, את ההלכה שאין מניחים אוכל ושתיה מתחת למיטה המנומקת בגמרא 'מפני רוח רעה', מנמק הרמב"ם באומרו שיתכן שייפול לתבשיל דבר מזיק והאדם לא יבחין בכך.²⁰

כדי לקבל נקודת מבט נוספת על המזיקים, אפנה לדבר שהוא לכאורה ההפך הגמור – מלאכים. לכאורה, מלאכים הם, ישויות הפוכות במהותן לשדים והם נזכרים הרבה יותר עוד במקורות המקראיים. כפי שכתבתי קודם, מחקרו של מרטין עשוי לשפוך אור על מהותם של המלאכים ולטשטש את ההבחנה בינם לבין 'שדים' בכל המדובר לאזכורים בתנ"ך עצמו, ולהבדיל מספרות מאוחרת. פעמים רבות מופיעים המלאכים בתורה כ'אנשים', כאשר הפרשנים הם המפרשים לנו כי מדובר בישויות עליונות.²¹ עם זאת לעתים ברור כי מדובר בישויות שאינן לגמרי טבעיות – 'מלאך ה'" נראה אל משה מתוך הסנה,²² וכאשר יהושע פוגש את האיש שחרבו שלופה, מעיד האיש כי הוא שר צבא

16 בבלי, חגיגה, טז ע"א.

17 לדוגמה 'שעירין של בית הכיסא' בבבלי, גיטין ע ע"א, ו'שברירי' בבבלי, עבודה זרה יב ע"ב.

18 ויקרא י"ז 7.

19 אבן עזרא על ויקרא י"ז ז' ד"ה 'לשעירים'; מלבי"ם על ויקרא י"ז ז' ד"ה 'ולא יזבחו עוד את זבחייהם לשעירים'; רמב"ן על ויקרא י"ז ז' ד"ה 'לשעירים'; רש"י על ויקרא י"ז ז' ד"ה 'לשעירים'.

20 בבלי, פסחים קיב ע"א, וכן משנה תורה לרמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש י"ב ה'.

21 עיינו בבראשית י"ח 2-3, וכן בבראשית כ"ח 12.

22 שמות ג 2.

ה'.²³ מבחינה לשונית, המילה 'מלאך' משמעותה 'שליח',²⁴ ומשמעות זו מתאימה לכמה וכמה אזכורים במקורות.²⁵

ב'בראשית רבה' מובא עיקרון חשוב הנוגע למלאכים:

תנא אין מלאך אחד עושה שתי שליחות ולא שני מלאכים עושים שליחות אחת ואת אמרת שני אלא מיכאל אמר בשורתו ונסתלק גבריאל נשתלח להפוך את סדום ורפאל להציל את לוט.²⁶

בנוסף, יש לזכור כי 'שר צבא ה'' שפגש יהושע מבהיר את מהותו מעבר לכל ספק ומבקש מיהושע להסיר את נעליו כי הוא עומד על מקום קדוש.²⁷ גם הרד"ק מבהיר כי מדובר במלאך: 'שר צבאות מעלה ומטה', וכן רש"י.²⁸

כמובן, מאבקו של יעקב אבינו ב'איש' במעבר יבוק מזוהה כל כך עם הזיהוי בין איש למלאך, עד כי אנו עלולים לשכוח את הניסוח המקורי:

וַיִּתֵּר יַעֲקֹב לְבַדּוֹ וַיֵּאבֶּק אִישׁ עִמּוֹ עַד עֲלוֹת הַשָּׁחַר.²⁹

'בראשית רבה' מפרש כי במילה 'איש', הכוונה היא לשרו של עשיו.³⁰ וכן הכלי יקר כותב כי 'הסכימו רוב המפרשים שמלאך זה הוא סמא"ל שרו של עשיו (...). כי הוא שטן, הוא מלאך המוות, הוא יצר הרע'.³¹ הרד"ק, לעומת זאת, מקביל בין ה'איש' האמור כאן ל'איש' האמור בספר יהושע, וגורס כי מדובר במלאך ה', וכך גורס גם הרשב"ם.³²

את אלו מאגד הביטוי 'צבא ה'' שמשמש באופן כפול הן לתיאור של מלאך כפי שראינו בספר יהושע, והן, בפשטות לתיאור גרמי השמים:

וַיִּלְךְ וַיַּעֲבֹד אֱלֹהִים אֲחֵרִים וַיִּשְׁתַּחֲוּ לָהֶם וַלְשֵׁמֶשׁ אוֹ לַיָּרֵחַ אוֹ לְכָל־צָבָא הַשָּׁמַיִם
אֲשֶׁר לֹא־צִוִּיתִי.³³

23 יהושע ה 13-15.

24 'מלאך', מילון האקדמיה ללשון העברית, על יסוד 'מילון ההווה'.

25 לדוגמה, כינוי המרגלים בשם 'מלאכים', יהושע ו 17, וכמו כן שמואל א' יט 11.

26 בראשית רבה, נ' ב'.

27 יהושע ה' 15.

28 רד"ק על יהושע ה' י"ד ד"ה 'ויאמר לא', רש"י על יהושע ה' ט"ו ד"ה 'שר צבא ה'.

29 בראשית לב 25.

30 בראשית רבה ע"ז.

31 כלי יקר על בראשית ל"ב כ"ה, ד"ה 'ויותר יעקב לבדו ויאבק איש עמו עד עלות השחר'.

32 רד"ק על בראשית ל"ב כ"ה, ד"ה 'איש מלאך', רשב"ם על בראשית לב" כ"ה, ד"ה 'ויאבק'.

33 דברים יז 3.

'והשבית את־הכמרים אשר נתנו מלכי יהודה ויקטר בבמות בערי יהודה ומסבי
 ירושלים ואת־המקטרים לבעל לשמש ולירח ולמזלות ולכל צבא השמים'.³⁴

הרב שי ואלטר במאמרו 'האסטרוולוגיה בספרות התלמודית והבית תלמודית' מרחיב
 בעניין, ומתאר את הגישות השונות של חז"ל לאסטרוולוגיה, כאשר מוטיב מרכזי הוא
 השפעתם של כוכבים, או קונסטלציות מסוימות שלהם, על גורלם של האנשים, העמים
 והעולם.³⁵ ואלטר אף מביא ציטוט מרתק מ'ברייתא דשמואל', המתאר את הכוכבים
 באופן זהה לזה שמתוארים בו מלאכים – תיאור תחומי האחריות שלהם, לטוב ולרע:

שבתי – על העניות ועל המסכנות ועל הדוויה ועל החרובה, ועל חולי ומכה הטמונה
 בגוף ועל החטה.

מאדים – ממונה על הדם ועל החרב ועל הרשעה והקטטה ועל המריבות ועל
 החבורות ועל הפצעים ועל המלחמות ועל השנאה והקנאה ואיבה ותחרות, ועל
 המכות ועל הברזל ועל האש ועל המים ועל המפולת.

צדק – ממונה על החיים ועל השלום ועל הטובה ועל השלוח ועל ההשקט ועל
 התורה ועל השמחה ועל העליזה ועל העושר ועל הכבוד ועל השררה (...)³⁶

ציטוט זה חשוב במיוחד למאמר, משום שהוא מבהיר שני עניינים: הזיהוי של 'מלאכים'
 עם הכוכבים והשפעתם המדעית (כפי שנתפסה אז) על העולם, והכללת הכוחות הגורמים
 טוב ורע תחת אותה כותרת של 'כוכבים'.

אם ננסה לאסוף את ההתייחסויות השונות למלאכים, נוגע להגיע לכמה היגדים
 מצומצמים:

« מלאך הוא ישות העושה שליחות.

« מלאך ה' יכול לבצע אך ורק שליחות אחת.

« מלאך הוא ישות הנמצאת באזור הדמדומים שבין האנושי למטאפיזי.

« מלאך מזוהה עם גרמי השמים, ושאר כוחות שעובדי עבודה זרה עובדים
 להם.

« ההבדל בין 'מלאך' ל'מזיק' אינו ברור כל כך, וייתכן שבגדרים מסוימים
 של 'מזיק' מדובר בישות בעלת אופי זהה.

34 מלכים ב' כג 5.

35 ואלטר, הרב שי, 'האסטרוולוגיה בספרות התלמודית והבית תלמודית', יד יצחק (ניסן תשס"ג) עמ'
 255-334. קצרה היריעה מלפרט, אולם הדיון המפורסם האם יש מזל לישראל או רק לאומות מתיישב
 לחלוטין עם תיאור מלאכים כ'שרים של האומות' לעומת עם ישראל המונהג על ידי ה' לבדו, והלוואי
 שאזכה להרחיב בכך.

36 ברייתא דשמואל הקטן א', פרק תשיעי. הובא ציטוט חלקי מפאת אורך המקור.

ניתן לראות לכך מקבילות בפרשנות לשדים: גם הם נמצאים על התפר שבין האנושי לעל-אנושי, פועלים פעולות בעולם בני האדם, ואף להם עובדים כאלילים. כמו כן, והדבר רלוונטי ביותר לענייננו, הן שדים והן מלאכים פגיעתם מסוכנת יותר ומצויה יותר בלילה. אם כן, ההבחנה בין 'מלאך' לבין 'שד' אינה כה ברורה, ותואמת להפליא את מסקנותיו של מרטין – ההבחנה התרבותית בין מלאכים לשדים מיועדת להרחקה מעבודה זרה ומדתות הגויים, אולם למעשה ייתכן שמדובר באותן ישויות ממש.

מכאן ניתן להיאסף אל מרכז הטענה של מאמר זה: שלושת הסימנים שבהם תוארה תחילת זמן קריאת שמע מקבילים לשלוש הסיבות שבגינן לא נכנסים לחורבה, וכל אלה יחד מלמדים אותנו על האופן שבו חז"ל תפסו את הסכנה שבליילה. הלילה הוא כחורבה – אקס־טריטוריה חבויה מהעולם האנושי.

כאשר רוב בני האדם נכנסים לבתיהם להסב, רשות הרבים שוממת, נסתרת מעין. כל זמן שהשוק פועל רשות הרבים שוקקת חיים וגלויה לכל, אך משעה שאנשים מתכנסים לבתיהם היא הופכת לחורבה. זוהי החורבה המבודדת, שלא נכנסים אליה מפני החשד.

כאשר עני נפטר מסעודתו, יורדת חשיכה על רשות הציבור ולא ניתן לראות כראוי. אי אפשר להבחין בסכנות פיזיות העומדות בדרך ולהיזהר מהן. זוהי החורבה המעורערת, החרבה, המטה לנפול, שלא נכנסים אליה מפני הסכנה.

כאשר יוצאים הכוכבים, משתנה העולם שהיה עד אז עולם בני האדם, בעל סדר חברתי ברור ובעל לוח זמנים צפוי, לעולם כאוטי שבו הסכנות אינן צפויות. הגבול בין האנושי לבלתי־אנושי מתערער, וכוחות הטבע שולטים במרחב. זהו העולם הנסתר מבני האדם, שאין להם שליטה בו.³⁷

ניתן היה להסתפק בדברים אלה, אך כזכור, השארתי על אם הדרך שתי גישות שתלו את זמן קריאת שמע של ערבית דווקא בסימנים הקשורים לשבת. באופן מעניין, שבת היא האקס־טריטוריה הגדולה מכולן: שישה ימים אנו עובדים, בונים, מתרוצצים ויוצרים אך בשבת אנו חדלים מכל אלה. בשבת לובשים בגדים שונים, אוכלים מאכלים שונים. ההפרדה בין שבת לשאר ימות השבוע משמעותית בהגות עד כדי כך, שעל פרק צ"ב בתהלים, שאותו קוראים כשיר של יום השבת, נאמר שחיבר אותו אדם הראשון בגן עדן:

'רבי ישמעאל אומר: המזמור הזה אדה"ר אמרו ונשכח בכל הדורות עד שבא משה וחיידו, שנאמר: "מזמור שיר ליום השֶׁבֶת" ליום שכלו שבת ומנוחה לחיי העולם הבא'.³⁸

שבת אף היא חורגת מעולם בני האדם, מהסדר החברתי ומטבע העולם המחייב עבודה. אולם בניגוד לחורבה – החושך, השממה, צאת הכוכבים – היא איננה מקור לסכנה אלא להפך, היא זמן של התעלות והתקדשות, זיכרון מגן העדן.

37 לחיזוק הנקודה עיינו במאמרו של פריי (הערה 7 לעיל), עמ' 43-48, המנתח סוגים של 'מזיקים' כיצורים השייכים לפרפריה של העולם האנושי – שדי מדבר, מזיקים המזוהים עם חיות הערבה (איים וציים) ועוד.

נוכחנו לעיל ש'ישויות הביניים' – מלאכים ושדים, כוכבים ומזלות, חיות הערבה והמזיקים – נעים בין טוב לרע לניטרלי, והלילה כ'צאת הכוכבים' מסמל את הסכנה הנשקפת לבני האדם מהימצאות באותה אקס-טריטוריה קוסמית. שבת, לעומת זאת, גם היא אקס-טריטוריה דומה מבחינת ה'מפרט' – כללי הציביליזציה האנושית בקושי חלים בה: אין מסחר, אין עבודה ואין יצירה אנושית. אולם בניגוד ל'לילה' של קריאת שמע, שבת היא מקור של טוב והשפעת חסד. ציינתי לעיל³⁹ שמתרגמי התורה ליוונית הקפידו לנטרל את ה'אלוהות' העלולה להיות מיוחסת לשלל הגורמים שתורגמו ל'דיימונים', ולמלאכים. אכן, בעולם שבו אנו חווים את השפעתם של כוחות העולם ואיננו מסוגלים לתפוס בחוש את הנוכחות האלוהית עצמה, קיימת סכנה שכל מה שנראה הוא הלילה המאיים ומלא הסכנות, בלי לחוות את עליונותו של ה' מעל השמים. בשבת אנו חדלים מהעולם האנושי מרצון, ומתמקדים בעולם שמעל לעולם העל-אנושי – באלוהי.

לאור זה ניתן, אולי, לקרוא קריאה נוספת של מחלוקת בן זומא וחכמים, בדברים שנכתבו במסכת ברכות ונקראים על ידינו כל שנה בליל הסדר:

'אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתיאמר יציאת מצרים בלילות, עד שדרשה בן זומא, שנאמר: "למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיידך" – הימים;
 "כל ימי חיידך" – הלילות. וחכמים אומרים: "ימי חיידך" – העולם הזה;
 "כל ימי חיידך" – להביא לימות המשיח'.⁴⁰

בגמרא על משנה זו, מובא דיון בשאלה מהו מעמדה של יציאת מצרים בימות המשיח, וכפועל יוצא מכך האם יש טעם להזכיר אותה אז.⁴¹ אולם ניתן גם לקרוא בדברי המשנה את המתח בין החורבה לבין השבת, בין האקס-טריטוריה המאיימת לאידילית. ה'מאירי' מעיר על הגמרא, כי מקור המחלוקת הוא בשאלה האם קוראים את פרשת ציצית שבקריאת שמע בלילה, על אף שאין זה זמן ציצית, כאשר המסקנה היא שקוראים את קריאת שמע בשלמותה בלילות מפני יציאת מצרים המוזכרת בה, שהתחילה בלילה⁴². אני רוצה להציע כיוון נוסף, שבו מקור המחלוקת אינו פרשת הציצית, אלא מחלוקת בשאלה מהו הריבוי ב'כל ימי חיידך'.

דעת בן זומא ודעת חכמים מקבילות לדעות על אודות זמן קריאת שמע של ערבית, ולסימנים שבהם דעות אלה נתלות. את 'ימי חיינו' אנחנו מכירים על שגרתם. בתוך היום-יום האנושי אנו קוראים בשם השם, ומזכירים לעצמנו את נוכחותו בעולם שבו היא לא נחוות בצורה מורגשת.

39 ולהרחבה קראו את מאמרו המלא של דייל מרטיין.

40 משנה, ברכות א, ה.

41 בבלי, ברכות יב ע"ב.

42 מאירי על בבלי, ברכות י"ב ע"ב, ד"ה 'המשנה'.

את מה שמעבר - 'כל ימי חיינו', החושך, השממה, הכאוס - אנו חווים כנתונים תחת כוחות שמעבר לשליטתנו, חשופים לסכנה וחסרי אונים. בשבת אנו חושפים את הרובד האלוהי של העולם שמעבר, ומתענגים על הקרבה לה'.

אנו קוראים בשם ה' בלילות ומתוך כך מזכירים לעצמנו שהחושך האופף אותנו והכאוס האורב מעבר למשקוף, נשלטים על ידי ה' שנותן לנו בשבת 'דוגמית' ממציאות שבה הוא גלוי, להביא לימות המשיח.